

Islamic Maaref University

Scientific Journal
ISLAMIC REVELUTION STUDIES

Vol. 21, Summer 2024, No. 77

**An Explanation and Criticism of the Extent of Brinton's
Theory Compatibility with the Islamic Revolution**

Behzad Ghasemi¹

1. Associate professor, Imam Hossein University, Tehran, Iran.
ghasemi.b@ihu.ac.ir

Abstract Info	Abstract
Article Type: Research Article Received: 2023.02.28 Accepted: 2023.08.27	<p>The main issue of the research is to examine and criticize the compatibility of the Crane Brinton theory with the Islamic Revolution. One of the topics that has importance and research potential in the study of the history of revolutions, and especially in the history of the Islamic Revolution, and is worthy of research, is the subject of Thermidor. The aim of the present research is to examine the compatibility and criticism of the aforementioned theory in the history of the Islamic Revolution (the era of the Islamic Republic). The research is of the qualitative type, relying on the historical method (in terms of using sources and data) and applying Brinton's theory of revolution. The findings indicate that Thermidor's theory is not compatible with the Islamic Revolution and the nature of Brinton's theory, although it has been considered natural in many revolutions (France, Russia, England and America), is incompatible with the Islamic Revolution and its cause is not reaction; rather, it lies in the progressive nature of the Islamic Revolution and the innate approach (justice, independence, freedom) of the revolution and the system that emerged from it. As a result, a serious warning to emphasis and adherence to revolutionary values will prevent Thermidor.</p>
Keywords	Islamic Revolution, Iran, Signs of Revolution, Stages of Revolution, Thermidor.
Cite this article:	Ghasemi, Behzad (2024). An Explanation and Criticism of the Extent of Brinton's Theory Compatibility with the Islamic Revolution. <i>Islamic Revelation Studies</i> . 21 (2). 181-200. DOI: https://doi.org/10.22034/21.77.175
DOI:	https://doi.org/10.22034/21.77.175
Publisher:	Islamic Maaref University, Qom, Iran.

Introduction

Given that Crane Brinton's theory has been studied in revolutions, all four revolutions in France, Russia, America, and England were based on European-American culture and schools, and in the Eastern Bloc on communist-socialist thought, and also that the author's lived world (America) is fundamentally different from Islamic countries, and especially in this study from the Islamic Iranian society, and it seems that analyzing the causes of the Islamic Revolution in Iran and examining the process of the revolution based on the stages considered by Brinton only sheds light on some of the truths and realities of the developments in the Islamic Revolution in Iran, and not all of them.

Methodology

The present study was conducted with a qualitative method and descriptive-analytical analysis in terms of its fundamental purpose. The theoretical framework in this article has also served as a method. The distinction of this article from other studies is the examination and criticism of the aforementioned theory, as well as a special look from the specific perspective of the authors of the article at the distinctive feature of the Islamic Revolution of Iran. There has been no independent work written about Brinton's theory in the developments of the Islamic Revolution with a historical approach and analytical method.

Discussion

The discussion and review of the research shows that the four stages of the Brinton revolution are not compatible with the Islamic Revolution of Iran. To accurately describe the Islamic Revolution as the honeymoon, moderate, radical, and Thermidor stages, although they were desirable for counter-revolutionary elements and a source of hope for subversive forces, they are not compatible with the reality of what has happened to Iran in the post-revolutionary era of the Islamic Republic. The selective selection of superficial signs to describe the existing conditions has been an incomplete explanation of some factors. Ignoring the distinction between sovereignty and government, not understanding the differences and diversity of factional and discursive views in the form of a part of the government, not sovereignty, neglecting and deliberately ignoring many policies, decisions, and revolutionary and value-based behaviors that are constantly in the form of renewing the covenant with revolutionary values and components, holding value and cultural ceremonies to continue revolutionary behaviors in the Islamic Revolutionary Guard Corps and Basij are examples of this.

Conclusion

The result shows that the “preliminary signs and groundwork for the revolution” based on the components of the revolution's occurrence are the characteristics of the economy not being in crisis, the inefficiency of the governing apparatus, the gap between intellectuals and elites, the crisis of legitimacy and the class gap between the government, and the use of force, which explain the causes of the revolution and the collapse of the Pahlavi regime. The component of the regime's financial bankruptcy does not correspond. The uniformity and generalizations proposed in the first part of the theory for the four revolutions have a relative correspondence, but the stages considered by Brinton for after the victory of the revolution (moderates, extremists, terror, and Thermidor) do not correspond precisely and objectively with the process and developments of the Islamic Revolution.

References

- Abbasi, Ebrahim (2004). *The Pahlavi Government and Economic Development*, Tehran: Islamic Revolution Documents Center.
- Abrahamian, Yervand (1998). *Iran Between Two Revolutions*, translated by Ahmad Gol Mohammadi and Mohammad Ebrahim Fattahi, Tehran: Ney.
- Baali Fawad (1983). *Society, State and Urbanization; Ibn Khaldun's Sociological Thought*, translated by Gholamreza Jamshidiha, Tehran: University of Tehran.
- Bazargan, Abdol Ali (1982). *Issues and Problems of the First Year of the Revolution in the Words of Engineer Bazargan*, Tehran: Nahdat Azadi.
- Bazargan, Mehdi (1984). *The Iranian Revolution in Two Movements*, Tehran: Nahdat Azadi.
- Brinton, Crane (1984). *Dissection of the Four Revolutions*, Mohsen Salasi, Tehran: No.
- Carlott, Peter (2004). *Revolution and Counter-Revolution*, translated by Hamid Ghaneifard, Tehran: Ashian.
- Cohen, Alvin Stanford (2000). *Theories of Revolution*, translated by Alireza Tayyeb, Tehran: Qoms.
- Eshghi, Leili (1379). *A Time for the Times: Imam and Shia*, translated by Ahmad Naqibzadeh, Tehran: Recognizing Islam.
- Fawzi Yahya (1384). *Political and Social Developments After the Islamic Revolution*, Vol. 1, Tehran: Arooj.
- Feizi, Fazel and Maryam Rahmani (1391). "Reasons for the Fall of Engineer Bazargan's Provisional Government Based on Crane Brinton's Theory", *Political and International Research*, Year 3, Issue 10, Spring, pp. 36-60.
- Foran, Jan (1383). *Fragile Resistance*, translated by Ahmad Tadayin, Tehran: Rasa.
- Gaziorski, Mark (2002). *American Foreign Policy and the Shah*, translated by Fereydoun Kazemi, Tehran: Markaz.
- Ghasemi, Behzad (1398). *History of Developments in the Islamic Revolution of Iran from June 1963 to June 1989*, Tehran: Imam Hussein University of Islam.
- Haddadi, Morteza (1999). *Thermidor's Confusion: A Comparative Study of Crane Brinton's Thermidor Signs with the Process of the Islamic Revolution in Iran*, Tehran: Saqi.
- Ibn Khaldun, Abdolrahman (1980). *Introduction to Ibn Khaldun*, translated by Mohammad Parvin Gonabadi, Tehran: Elmi Farhangi.
- Keeley, Ray and Phil Marfilt (2001). *Globalization and the Third World*, translated by Hassan Nouraei Bidakht and Mohammad Ali Sheikh Alian, Tehran, Political Studies Office.
- Khomeini, Seyyed Ruhollah (1999). *Sahifeh Noor*, Vol. 20, Tehran: Imam Khomeini Publishing House.
- Morshedizad, Ali (2018). "Analysis of the Two Revolutions of Iran and Egypt in a Comparative Perspective", *Islamic Revolution Approach*, Year 12, No. 43.
- Motaheeri, Morteza (2008). *The Future of the Islamic Revolution of Iran*, Qom: Sadra.

- Qayumipour, Reza and others (1397). *Iran 20: Research Trends on the Forty Years of the Islamic Republic of Iran*, Tehran: Imam Hussein University of Islam.
- Raji, Seyyed Mohammad Hossein and Seyyed Mohammad Reza Khatami (1400). *The Forty-Year Rise*, Qom: The Supreme Leader's Representative Institution in Universities.
- Rubin, Barry (1984). *The War of Powers in Iran*, translated by Mahmoud Mashregi, Tehran: Ashtiani.
- Samii, Ahmad (1992). *The Rise and Fall of the Provisional Government*, Tehran Shabaviz.
- Stempel, John D. (1999). *Inside the Iranian Revolution*, translated by Manouchehr Shojaei, Tehran: Rasa.
- Sullivan, William (1992). *The Mission in Iran*, translated by Mahmoud Tolooi, Tehran: Alam.
- Zonis, Marvin (1984). *The Royal Defeat*, translated by Esmail Zand and Batoul Saeedi, Tehran: Noor.

شرح ونقد حول مدي ملائمة نظرية برينتون الثورة الإسلامية

بهزاد قاسمي^١

١. أستاذ مشارك في قسم تاريخ الثورة الإسلامية، كلية الدراسات الدولية، جامعة الإمام الحسين عليه السلام، طهران، إيران.
ghasemi.b@ihu.ac.ir

ملخص البحث	معلومات المادة
إنّ موضوع البحث الرئيسي هو دراسة ونقد مدى ملائمة نظرية كرين برينتون الثورة الإسلامية. يعتبر موضوع ترميدور من المواضيع المهمة التي تجدر وتستحق البحث في دراسة تاريخ الثورات وخاصة في تاريخ الثورة الإسلامية. يسعى البحث الحاضر وراء دراسة مدى الملائمة ونقد النظرية المذكورة في تاريخ الثورة الإسلامية (عصر الجمهورية الإسلامية). يعتبر البحث من البحوث النوعية، كما يعتمد على الأسلوب التاريخي (من حيث استخدام المصادر والبيانات) ويستفيد من نظرية ثورة برينتون. تحكي نتائج البحث أنّ نظرية ترميدور لا تلائم الثورة الإسلامية، وقد عدّت ماهية هذه النظرية طبيعية في كثير من الثورات (فرنسا وروسيا وبريطانيا وأمريكا)، غير أنّها لا تلائم الثورة الإسلامية. وليس السبب الرجعية، بل يكمن في ماهية الثورة الإسلامية الراقية والنهج الفطري (العدالة والاستقلال والحرية) للثورة والنظام المنبثق منها، وعليه الالتفات الجاد بالنسبة إلى التأكيد على القيم الثورية والالتزام بها يحول دون ترميدور.	نوع المقال: بحث تاريخ الاستلام: ١٤٤٤/٠٨/٠٧ تاريخ القبول: ١٤٤٥/٠٢/١٠
الثورة الإسلامية، إيران، علامات الثورة، مراحل الثورة، ترميدور.	الألفاظ المفتاحية
قاسمي، بهزاد (١٤٤٦). شرح ونقد حول مدى ملائمة نظرية برينتون الثورة الإسلامية. مجلة علمية دراسات الثورة الإسلامية. ٢١ (٢). ٢٠٠ - ١٨١. DOI: https://doi.org/10.22034/21.77.175	الاقتباس:
https://doi.org/10.22034/21.77.175	رمز DOI:
جامعة المعارف الإسلامية، قم، إيران.	الناشر:

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

نشریه علمی

مطالعات انقلاب اسلامی

سال ۲۱، تابستان ۱۴۰۳، شماره ۷۷

تبیین و نقد میزان انطباق‌پذیری نظریه برینتون با انقلاب اسلامی

بهزاد قاسمی^۱

۱. دانشیار گروه تاریخ انقلاب اسلامی دانشکده مطالعات بین‌الملل دانشگاه جامع امام حسین (ع)، تهران، ایران.

ghasemi.b@ihu.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: پژوهشی (۲۰۰ - ۱۸۱)	مسئله اصلی تحقیق، بررسی و نقد میزان انطباق‌پذیری نظریه کرین برینتون با انقلاب اسلامی است. یکی از موضوعاتی که در مطالعه تاریخ انقلاب‌ها و علی‌الخصوص در تاریخ انقلاب اسلامی، اهمیت و قابلیت پژوهش داشته و درخور تحقیق بوده، موضوع ترمیدور است. هدف پژوهش حاضر بررسی میزان انطباق و نقد نظریه مزبور در تاریخ انقلاب اسلامی (عصر جمهوری اسلامی) است. تحقیق از نوع پژوهش‌های کیفی، با تکیه بر روش تاریخی (از حیث استفاده از منابع و داده) و با کاربرست نظریه انقلاب برینتون انجام گرفته است. یافته‌ها حاکی از آن است که نظریه ترمیدور با انقلاب اسلامی انطباق نداشته و ماهیت نظریه برینتون، اگرچه در بسیاری از انقلاب‌ها (فرانسه، روسیه، انگلستان و آمریکا) طبیعی قلمداد شده است؛ ولی با انقلاب اسلامی ناسازگار است و علت آن نیز نه ارتجاع؛ بلکه در ماهیت مترقی انقلاب اسلامی و رویکرد فطری (عدالت، استقلال، آزادی) انقلاب و نظام برآمده از آن نهفته است. در نتیجه هشدار جدی بر ابرام و پایبندی بر ارزش‌های انقلابی مانع از ترمیدور خواهد شد.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۲/۰۹	انقلاب اسلامی، ایران، نشانه‌های انقلاب، مراحل انقلاب، ترمیدور.
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۶/۰۵	
واژگان کلیدی	
استناد:	قاسمی، بهزاد (۱۴۰۳). تبیین و نقد میزان انطباق‌پذیری نظریه برینتون با انقلاب اسلامی. <i>مطالعات انقلاب اسلامی</i> . ۲۱ (۲). ۱۸۱ - ۲۰۰. DOI: https://doi.org/10.22034/21.77.175
کد DOI:	https://doi.org/10.22034/21.77.175
ناشر:	دانشگاه معارف اسلامی، قم، ایران.

طرح مسئله

تحلیل، بررسی و تبیین علل وقوع انقلاب و فرایند پس از پیروزی، همواره به عنوان یک مسئله مهم و اساسی در انقلاب‌ها و جوامع دستخوش تغییر و دگرگونی، محل بحث بوده است. در این زمینه یکی از موضوعاتی که در تبیین انقلاب اسلامی ایران با نگاه جدید و به تحولات پسا انقلاب اسلامی (عصر جمهوری اسلامی) کمتر به آن پرداخته شده، نظریه کرین برینتون است. با توجه به اهمیت نظریه برینتون در کتاب **کالبد شکافی چهار انقلاب**، تحولات انقلاب اسلامی ایران در مقاله حاضر، بر اساس نظریه مذکور مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته است. شکل‌گیری، اوج، زوال و افول حکومت‌ها همواره محل توجه اندیشمندان مختلف عرصه سیاسی و اجتماعی بوده است. برای نمونه در آثار فیلسوفان قدیم مثل ارسطو و در نوشته‌های اندیشمندان اسلامی مثل ابن‌خلدون علل شکل‌گیری و زوال حکومت‌ها مورد بررسی قرار گرفته است. ابن‌خلدون به تحول اجتماعات بدوی به حضری و حضری به بدوی، به عبارت دیگر به نوعی چرخش در سیر تحول اجتماعات بشری معتقد است (ابن‌خلدون، ۱۳۶۹: ۱۱۶) این رویکرد از منظر فلسفه تاریخ به نظریه دورانی مشهور است. چرخش و یا بازگشت که در ادبیات معمول تکرار در تاریخ در نوشته‌های توین بی و اشیپنگلر نیز وجود دارد (بعلی، ۱۳۸۲: ۹۹، به نقل از شبان نیا، ۱۳۹۱). اگر چه در نوشته‌های اندیشمندان مذکور مفهوم انقلاب در معنای مدرن و امروزی خود به صورت واضح مفهوم «انقلاب» ذکر نشده است؛ مقصود از آن دگرگون شدن، تغییر و تحول است؛ یعنی تلاش عده‌ای برای واژگون کردن حکومت و ایجاد حکومتی نو است که ابن‌خلدون از آن گروه جدید، عصبیت جدید و افراد تازه نفس یاد می‌کند (ابن‌خلدون، ۱۳۶۹: ۳۳۳).

این پژوهش سعی دارد تحولات انقلاب اسلامی ایران را با نظریه برینتون تحلیل و تبیین کند. نظریه مذکور در زمینه وقوع انقلاب انطباق نسبی دارد، ولی در خصوص وقایع و مفاهیم پس از پیروزی به‌طور کامل توان تبیین را ندارد. با توجه به اینکه نظریه کرین برینتون در انقلاب‌هایی بررسی شده است که همه چهار انقلاب در کشورهای فرانسه، روسیه، آمریکا و انگلستان بر اساس فرهنگ و مکاتب اروپایی - آمریکایی و در بلوک شرق نیز مبتنی بر اندیشه کمونیستی - سوسیالیستی استوار بوده و همچنین جهان زیسته مؤلف (آمریکا) با کشورهای اسلامی و به خصوص در این تحقیق با جامعه ایران اسلامی تفاوت اساسی دارد و به نظر می‌رسد؛ تحلیل علل وقوع انقلاب اسلامی ایران و بررسی فرایند انقلاب بر اساس مراحل مورد نظر برینتون تنها روشن‌کننده بخشی از حقایق و واقعیت‌های تحولات انقلاب اسلامی ایران به شمار می‌آید و نه تمام آن. در نتیجه نوشتار حاضر علاوه بر تبیین دو موضوع مهم علل وقوع و فرایند انقلاب به عنوان مسئله اصلی، نگاه انتقادی به نظریه از دیگر وجه تمایز مقاله به شمار می‌آید.

ادبیات و پیشینه تحقیق

نظریه برینتون ازجمله رهیافت‌های معطوف به امر انقلاب است که با بهره‌گیری از آن کتاب، مقاله و فعالیت‌های پژوهشی مختلفی انجام شده است. تمایز این مقاله از سایر پژوهش‌ها، بررسی و نقد نظریه مذکور بوده و همچنین نگاه ویژه از زاویه دید خاص نگارندگان مقاله به شاخصه ممتاز انقلاب اسلامی ایران است. جهت روش شدن نوآوری مقاله، در خصوص پیشینه تحقیق باید اشاره نمود که درباره نظریه برینتون در تحولات انقلاب اسلامی با رویکرد تاریخی و به روش تحلیلی اثر مستقلى نگارش نیافته است؛ اما برخی پژوهشگران در لابلای آثار خود توجهی به این نظریه نموده‌اند.

کتاب تحریر ترمیدور: بررسی تطبیقی علائم ترمیدور کرین برینتون با روند انقلاب اسلامی ایران، نوشته مرتضی حدادی؛ یافته‌های این تحقیق نشان می‌دهد که مراحل چهارگانه انقلاب برینتون قابلیت انطباق با انقلاب اسلامی ایران را ندارد. به بیان دقیق انقلاب اسلامی مراحل ماه عسل، میانه‌روها، رادیکال و ترمیدور را گرچه مطلوب عناصر ضد انقلاب بود و مایه امیدواری نیروهای برانداز است، با واقعیت آنچه بر ایران عصر جمهوری اسلامی پسا انقلاب گذشته است سازگاری ندارد. انتخاب گزینشی نشانه‌های سطحی برای توصیف شرایط موجود، تبیین برخی عوامل و به صورت ناقص بوده است. نادیده گرفتن تمایز میان حاکمیت و حکومت، عدم درک تفاوت‌ها و تنوع نگاه‌های جناحی و گفتمانی در قالب بخشی از حکومت نه حاکمیت، غفلت و نادیده انگاشتن عمده بسیاری از سیاست‌ها، تصمیم‌گیری‌ها و رفتارهای انقلابی و ارزشی که پیوسته در قالب تجدید میثاق با ارزش‌ها و مؤلفه‌های انقلابی است، برپایی مراسم ارزشی و فرهنگی (راهپیمایی مناسبت‌های انقلابی، مراسم و آداب مذهبی، پیاده روی اربعین و ...)، تداوم رفتارهای انقلابی در سپاه پاسداران انقلاب اسلامی و بسیج از نمونه‌های آن است. اگر چه در زمینه‌های اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی نارسایی و مشکلاتی وجود دارد.

کتاب تاریخ ایران مدرن اثر یرواند آبراهامیان است. این کتاب تحولات تاریخ انقلاب اسلامی و به خصوص اواخر دوره پهلوی را که منتهی به انقلاب ۱۹۷۹ شده را در چارچوب توسعه نامتوازن تحلیل و بررسی کرده که پیش از این در کتاب ایران بین دو انقلاب نیز به آن پرداخته بود (آبراهامیان، ۱۳۷۷ و آبراهامیان، ۱۳۹۱). آبراهامیان در کتاب **تاریخ ایران مدرن**، تحولات تاریخ انقلاب اسلامی را بر اساس نظریه ترمیدوری و مدل نظری کرین برینتون بررسی کرده است (آبراهامیان، ۱۳۹۱: ۳۱۸ - ۳۳۵). ضعف تحلیلی این اثر تقلیل جایگاه ارزش‌های بومی و اسلامی در ایران بوده و نقطه برجسته این کتاب می‌تواند هشداری برای انقلابیون در پیشگیری از ترمیدور باشد.

مقاله «آسیب‌شناسی انقلاب اسلامی ایران»، از فرهاد سجادی، نظریه ترمیدور در انقلاب اسلامی

ایران را رد کرده است (سجادی، ۱۳۸۶: ۲۳). مقاله «ارزیابی نظریه چرخش انقلاب‌ها و تطبیق آن بر انقلاب اسلامی ایران»، از قاسم شبان‌نیا بر این باور است که نظریه کرین برینتون بر «دترمینیسم تاریخی»؛ یعنی به جبر تاریخی تأکید دارد که ناگزیر در هر انقلابی بازگشت و رجعت وجود دارد. به باور نویسنده مقاله مزبور چنین مسئله‌ای مورد پذیرش نیست (شبان‌نیا، ۱۳۹۱: ۱۴۲).

اثر دیگر، مقاله «بررسی تطبیقی انقلاب اسلامی ایران با انقلاب نیکاراگوئه»، از علی محمد حاضری و صدیقه نوه نجار است. یافته‌های مقاله نشان می‌دهد شرایط اقتصادی ایران و نیکاراگوئه در سال‌های منتهی به انقلاب به لحاظ مالی از قدرت خوبی برخوردار بوده است. با این تفاوت که در اوج انقلاب مردم نیکاراگوئه بحران اقتصادی داشته و مطالبات اقتصادی و درخواست مالی داشتند؛ ولی در ایران مردم مطالبه اقتصادی نداشتند. نتایج مقاله نشان می‌دهد که، ایران و نیکاراگوئه به لحاظ شرایط سیاسی پیش از انقلاب، منطبق با نظریه برینتون بودند. هر دو دارای فقدان کارآمدی بوده و مردم به اتحاد ضد حاکمیتی دست یافتند در ایران جریان اسلام‌گرا و در نیکاراگوئه جریان مارکسیست حکومت را به دست گرفتند (حاضری و نوه نجار، ۱۳۹۵: ۷۱).

همچنین در مقاله «جایگاه امام خمینی (ره) در انقلاب اسلامی بر اساس نظریه مراحل تحول انقلاب برینتون»؛ جایگاه امام خمینی (ره) در انقلاب اسلامی بررسی شده است. مقاله مزبور مبتنی بر اندیشه رهبری در هدایت انقلاب و حضور ولی فقیه رویکرد ترمیدور در ایران را رد کرده است. اگر چه نگارنده سعی در تبیین تحولات دوره هاشمی و خاتمی بر اساس مفهوم ترمیدور بوده و دوره بعد از آن؛ یعنی آغاز دولت احمدی نژاد را ناهمخوان با آن می‌داند. از منظر این مقاله اعتبار تحقیقات انجام شده درباره انقلاب بر اساس نظریه ترمیدور دارای اشکالات جدی بوده است (راه چمن‌دی و کلانتری، ۱۳۹۲: ۲۶ - ۱).

اثر دیگر، مقاله «بررسی و مقایسه انقلاب ایران و انقلاب فرانسه بر اساس نظریه برینتون»، از مسعود اخوان کاظمی و امید شکرانه ارزنقی است. مقاله بر این باور است که، در زمینه شکل‌گیری انقلاب و تطبیق مراحل چهار گانه موجود در نظریه برینتون بین انقلاب ایران و فرانسه تفاوت‌های بنیادی وجود دارد. یافته‌های مقاله مذکور ادعان دارد که در زمینه درک مفاهیم آزادی، استقلال، عدالت و برابری نقاط مشترک بین دو انقلاب وجود دارد (اخوان کاظمی و شکرانه ارزنقی، ۱۳۹۸: ۲۰۳ - ۱۸۳).

بر اساس مطالعه دقیق نظریه برینتون و بررسی تحقیقات انجام شده، در تحقیق حاضر علاوه بر تحلیل انقلاب اسلامی در بخش مقایسه تطبیقی نشانه‌های مقدماتی در وقوع انقلاب، دوره‌های بعد از پیروزی تا ترمیدور، امکان وقوع ترمیدور دور از ذهن نبوده و به عنوان هشدار جدی و زنگ خطری به صدا در آمده است. نوشتار پیش‌رو از آن جهت اهمیت می‌یابد که در چهار انقلاب مهم دنیا «فرانسه،

روسیه، آمریکا و انگلستان» ترمیدور اتفاق افتاده است. در این مقاله علل ناهمگونی نظریه مذکور در مراحل پس از پیروزی تبیین شده و هشدار پیشگیری از رجعت در انقلاب اسلامی ایران نیز اعلان شده است.

چارچوب نظری

کرین برینتون در سال ۱۸۹۸ در آمریکا متولد شد و در ۱۹۲۳ از دانشگاه هاروارد در رشته فلسفه دکترا گرفت. وی در دانشگاه هاروارد به عنوان استاد رشته تاریخ تا آخر عمر / سال ۱۹۶۸ به تدریس پرداخت. برینتون عضو انجمن تاریخ آمریکا بود. کتاب **کالبد شکافی چهار انقلاب** یکی از مهم‌ترین آثار اوست که در آن به بررسی انقلاب کشورهای فرانسه، روسیه، انگلیس و آمریکا می‌پردازد. این استاد تاریخ مراحل وقوع و فرایند انقلاب‌ها را در دو بخش بررسی کرده است.

۱. بخش نشانه‌های مقدماتی انقلاب

مهم‌ترین علل وقوع انقلاب از نظر برینتون وجود نشانه‌های زیر هستند؛ بحرانی نبودن اقتصاد، ورشکستگی و بحران مشروعیت، ناکارآمدی حکومت و بحران سیاسی، شکاف بین روشنفکران و حاکمیت، شکاف و ناهمسازی طبقاتی، ناکامی شگفت‌آور در کاربرد زور (برینتون، ۱۳۶۶: ۲۹۸ - ۲۷۶). برینتون بر این باور است انقلاب‌ها در دوره‌ای از پیشرفت اقتصادی در کل جامعه شکل می‌گیرند و کم‌کم روشنفکران تغییر جهت می‌دهند و دست از بیعت با حکومت بر می‌دارند و به مردم روی می‌آورند. گروه‌های ناراضی و معترض تشکیل می‌شود. ابتدا حرکات صنفی است؛ ولی بعد به اعتراضات سیاسی تبدیل می‌شود. گرایش به پذیرش ایدئولوژی جدید و اعتراضات جمعی و حرکت سازماندهی شده در جهت براندازی حکومت شکل می‌گیرد.

۲. بخش مراحل انقلاب، از پیروزی تا ترمیدور

به باور جک گلدستون، چرخش و دور در همه انقلاب‌ها، یکی از پیش فرض‌هایی است که برینتون، تأکید فراوانی بر آن نموده است. این نظر ناشی از شکاف بین انقلابیون و از هم گسیختگی در پیمان خود هست (گلدستون، ۱۳۸۷: ۲۴). رویکرد دترمینیسم تاریخی و جبرگرایی مارکسیستی ریشه در نگاه فلسفی و رهیافت نظری وی دارد. به سخن دیگر آنچه در بررسی چهار انقلاب در کتاب کالبد شکافی چهار انقلاب وجود دارد، تحلیل و تبیین تحولات از یک جبر پیروی می‌کنند؛ اینکه تمام انقلاب‌ها پس از پیروزی دچار رجعت می‌شوند. در واقع این رویکرد علاوه بر جبر تاریخی، تعمیم نیز نامیده می‌شود. تعمیم؛ یعنی نتایج تحقیق خود را بر روی یک یا چند نمونه مشخص، به نمونه‌های دیگر و بزرگتری در تاریخ و حتی کل

تاریخ گسترش می‌دهند. رویکرد «روند اجتناب ناپذیر در تاریخ» نزد فیلسوفان و پژوهشگران فلسفه تاریخ، موسوم به «دترمینیسم تاریخی» است. از نظر بریتون و در این نگاه فلسفی، همه انقلاب‌ها بعد از سپری شدن مدتی از وقوع انقلاب، دچار ترمیدور می‌شوند.

وقوع انقلاب در نظریه بریتون: تحلیل نشانه‌های تعمیم‌پذیری و تعمیم‌ناپذیری با انقلاب اسلامی ایران
در این قسمت به تطبیق نشانه‌ها و مؤلفه‌های مورد نظر بریتون در وقوع انقلاب خواهیم پرداخت. مؤلفه‌های مورد نظر بریتون عبارتند از: بحرانی نبودن اقتصاد، ورشکستگی و بحران مشروعیت، ناکارآمدی حکومت و بحران سیاسی، شکاف بین روشنفکران و حاکمیت، شکاف و ناهمسازی طبقاتی، ناکامی شگفت‌آور در کاربرد زور است (بریتون، ۱۳۶۶: ۲۹۸ - ۲۷۶).

یکم. وضعیت اقتصادی؛ در خصوص وضعیت اقتصادی باید گفت که در اوایل دهه ۵۰ شمسی، تولید ناخالص ملی در پی فروش نفت به‌طور بی‌سابقه‌ای افزایش یافت. گسترش روز افزون کارگاه‌های کوچک و بزرگ صنعتی نشان داد که بخش صنعت در سال‌های منتهی به انقلاب، رو به توسعه بوده است. بنابراین در ارتباط با رشد صنعتی ایران قبل از انقلاب، می‌توان گفت در سال ۱۳۳۸ برنامه دوم شروع شد که به همراه برنامه سوم و چهارم شاه، دوره اوج اقتصاد ایران در اوایل دهه پنجاه رقم خورد (عباسی، ۱۳۸۳: ۲۱۰ - ۲۰۹؛ رهبری، ۱۳۸۳: ۱۶۲). در برنامه دوم و سوم، رشد اقتصادی درحالی که ۶ درصد پیش‌بینی شده بود، تا ۶/۶ درصد افزایش پیدا کرد که رشد اقتصادی قابل‌توجهی است. در سال‌های بعد از انقلاب، این رشد اقتصادی در کشور تجربه نشده است. شاه در فاصله زمانی ۱۳۴۲ تا ۱۳۵۶ به‌طور چشم‌گیری برنامه‌های اجتماعی و اقتصادی خود را توسعه داد. پشتوانه اصلی این برنامه‌ها، عایدات نفتی بود (آبراهامیان، ۱۳۷۷: ۳۴۲). گفتنی است که رشد اقتصادی ناشی از فروش نفت، تورم را به دنبال خود داشت و خود این موضوع زمینه ایجاد شکاف طبقاتی در جامعه شد و در مجموع وضعیت اقتصادی ایران در سال‌های منتهی به انقلاب وضعیت مطلوبی نبود و پیشرفت رخ نداد؛ بلکه نوعی شبه مدرنیسم بود که به صورت مقطعی وارد اقتصاد ایران شده و مشکلاتی را ایجاد کرد. در حوزه اقتصاد، عمده درآمد رژیم پهلوی از رانت خارجی بود که استقلال دولت از مردم را در پی داشت (mahdavy, 1970: 2) در نتیجه علاوه بر وابستگی رژیم به رانت، کارآمدی دستگاه حاکمه در نزد مردم برای رژیم اهمیتی نداشت. این موضوع هرگونه نوآوری را از رژیم سلب کرده بود و روابط وابستگی میان ابر قدرت و رژیم دست‌نشانده در قالب‌های متعددی از قبیل دستیاری امنیتی، سهمیه‌های وارداتی، نبردهای نظامی در مقیاس‌های کوچک، پلیس و نیروهای نظامی امنیتی در کشور دست‌نشانده تامین می‌شد (گازیوروسکی، ۱۳۷۱: ۱۳). در عصر جمهوری اسلامی، در حوزه اقتصادی توجه به معیشت، تسهیلات و رفاه و ارتقای سطح رفاه و

آسایش مردم در کانون توجه قرار گرفت. مبارزه با فساد، توزیع عادلانه ثروت و عدالت اجتماعی (نظام پرداخت یارانه، سهام عدالت) از نمونه‌های حرکت در مسیر عدالت اقتصادی بوده است (ر. ک: راجی و خاتمی، ۱۴۰۰؛ قیومی‌پور، ۱۳۹۷).

دوم. شکاف روشن‌فکران و حاکمیت، درباره؛ مؤلفه شکاف روشن‌فکران و حاکمیت می‌توان گفت در حوزه اجتماعی طبق آمار منتشر شده در آن دوره، شکاف بین جامعه نخبه و آحاد جامعه وجود داشت. (mahdavy, 1970: 2) نوسازی رژیم پهلوی که توسعه اجتماعی نامیده می‌شد، همواره برای همه گروه‌ها و طبقات مناسب نبود (فوران، ۱۳۸۳: ۵۲۳). فوران باور دارد که توسعه اجتماعی و تجهیز امکانات در ایران علاوه بر پرداخت بهای سنگین، مناسب و به موقع نبوده است (Foran, 1993: 3) به این دلیل که سرعت و شتاب توسعه اجتماعی، شکاف عمیقی بین نخبگان و روشن‌فکران با دستگاه حاکمه ایجاد کرد. وضعیتی که در نهایت منجر به افزایش انتظارات مردم و به خصوص نخبگان و روشن‌فکران شد، مطالباتی که پاسخ به آن ازسوی رژیم آسان نبود؛ در نتیجه روشن‌فکران انتقاد از رژیم را شدت داده و فاصله بین نخبگان و رژیم پهلوی زیاد شد. محققان زیادی به این مقوله توجه دارند (farhi, 1988: 67; Halliday, 2000: 29; Millani, 1994: 214, foran, 1993: 56).

در عصر جمهوری اسلامی در زمینه اجتماعی و فرهنگی، تغییر حاکمیت از پادشاهی به الهی / حکومت از آن خداوند است، تلاش در حوزه بهداشت، درمان، آموزش، امنیت مطابق قانون اساسی، افزایش تحصیل و فارغ التحصیلان زن در مدارس و دانشگاه‌ها از شاخص‌های مهم توسعه اجتماعی و فرهنگی کشور است (قیومی‌پور، ۱۳۹۷: ۲۴ - ۲۱).

سوم. مسئله مشروعیت؛ در مورد مؤلفه مشروعیت نیز باید گفت که رژیم پهلوی مشروعیت و وجهت سیاسی در عرصه‌های مختلف را از دست داده بود. رژیم پهلوی در پیش‌برد انقلاب سفید، روحانیون را ارتجاع سیاه و گروه‌های چپ را «ارتجاع سرخ» لقب داد (پهلوی، ۱۳۴۵: ۲۸ - ۲۵). علاوه بر شکاف بین مردم و شاه، این رویه مشروعیت رژیم را نیز خدشه‌دار کرد. تلاش شاه در چارچوب برنامه نوسازی و دگرگونی اجتماعی، محدود کردن اندیشه دینی و فردی کردن آن بود. در نوسازی آمرانه، دولت محوریت دارد و از ابزارهای متعددی بهره می‌گیرد. برنامه نوسازی بر اساس پیش فرض تعارض سنت و مدرنیته عمل می‌کند و رقابت با سنت را از طریق همین تحول دنبال می‌نماید. در واقع حکومت فاقد مشروعیت بود، و نظام سیاسی از طرف حکومت شوندگان حاصل نشده بود و سلطه سیاسی با ارزش‌ها و باورهای عمومی جامعه، همسویی نداشت (نقیب‌زاده، ۱۳۸۵: ۱۵۴). این موارد علاوه بر نشانه‌های بحران مشروعیت و تلاش در بازبانی آن، ریشه در ناکارآمدی رژیم و بحران سیاسی داشت.

در تأیید شاخص‌های سیاسی جمهوری اسلامی گفتنی است که، میزان حضور مردم در آخرین انتخابات مجلس شورای ملی در سال ۱۳۵۴ دو میلیون و ۸۰۰ هزار نفر بوده است، درحالی‌که در اولین انتخابات انقلاب اسلامی سال ۱۳۵۸ بیش از ۲۰ میلیون نفر بوده است (راجی و خاتمی، ۱۴۰۰: ۲۳۶). جمهوری اسلامی ایران از یک نظام تک حزبی (رستاخیز) دوره پهلوی به نظامی بیش از ۲۵۰ حزب رسمی و ۵۱۵ انجمن صنفی تبدیل شده است (ر. ک: راجی و خاتمی، ۱۴۰۰: ۲۳۷ - ۲۳۴).

چهارم. شکاف طبقاتی؛ در خصوص مقوله شکاف طبقاتی نیز می‌توان گفت که شکاف طبقاتی حاصل از درآمد بالا بدون حضور و نقش مردم در رژیم پهلوی بخصوص اوایل دهه پنجاه برجسته بود. وابستگی به نفت علاوه بر تشدید فاصله رژیم با مردم، زمینه حامی پروری و شکل‌گیری گروه‌های سرکوب و فشار شد (معدل، ۱۳۸۲: ۱۰۶) در نتیجه حامی پروری، شکاف طبقاتی را به دنبال داشت. طبقات پایین و توده مردم از امتیازات و موقعیت‌های اقتصادی برتر محروم بودند. در تحلیل رویکرد اقتصادی بسیاری از تحلیل‌گران شکاف طبقاتی را نتیجه ماهیت رانتی رژیم می‌دانند که منتج به انقلاب شده است (skocpol, 1982: 87; katouzian, 1981: 234; loony, 1982: 124).

پنجم. کاربرد زور؛ در خصوص مؤلفه کاربرد زور نیز حکومت پهلوی کوشید تا از تمام زور و قدرت خود در سرکوب مخالفان استفاده کند (اگرچه موفق نبود). علیرغم سرکوب شدید انقلابیون توسط رژیم پهلوی پس از هفده شهریور، اراده انقلابی تضعیف نشد (سولیوان، ۱۳۷۵: ۱۱۳) حادثه میدان ژاله را نشانه رفتن شاه دانستند و استمپل نقل کرده است اگر آمریکا نیز به این نحو به همراهی خود با شاه ادامه دهد، به همین نحو لجن مال خواهد شد (استمپل، ۱۳۷۷: ۱۶۹).

انطباق یا عدم انطباق نظریه برینتون با انقلاب اسلامی

پس از ارزیابی نظریه برینتون در تحولات انقلاب اسلامی ایران، روشن می‌شود که برخی از نشانه‌های مقدماتی مدنظر برینتون در انقلاب ایران انطباق داشته و برخی دیگر قابلیت تطبیق و تحلیل را دارا نیست. نکته قابل توجه اینکه نظریه مذکور توانایی تحلیل انقلاب اسلامی را به صورت کامل و همه جانبه ندارد. برخی از عوامل مهم انقلاب اسلامی در نظریه انقلاب کرین برینتون ملاحظه نمی‌شود. ازسوی دیگر تفاوت جهان زیسته نظریه پرداز و واقعیت‌های جوامع اسلامی متفاوت از الگوهای نظری متعارف غرب و شرق است؛ در نتیجه یکنواختی‌هایی که برای انقلاب‌های فرانسه، روسیه، آمریکا و انگلستان بر می‌شمارد قابل تعمیم به سایر انقلاب‌ها و به خصوص انقلاب اسلامی ایران نیست. از این جهت شاخصه اصلی مقاله برجسته کردن و نشان دادن عوامل اصلی وقوع و پیروزی انقلاب اسلامی در این مقاله به صورت یک مسئله اصلی تبیین شده که تمایز این پژوهش از تحقیقات دیگران است. در نقد

نظریه کرین برینتون و تبیین انقلاب اسلامی ایران گفتنی است که، علاوه بر عدم مطابقت برخی از مؤلفه‌های نظریه برینتون در انقلاب اسلامی ایران، برخی دیگر از علل اساسی انقلاب نیز در نظریه وی نادیده انگاشته شده که سعی شده در مقاله حاضر تبیین شود.

در نظریه برینتون به موضوع ارزش‌های دینی و فرهنگی اشاره نشده یا کمتر توجه شده درحالی‌که، توده مردم ایران رژیم پهلوی را ضد دین و فرهنگ می‌دانستند (روبین، ۱۳۶۳: ۱۹۴). نیکی کدی بر این باور است که مشکلات فرهنگی و مذهبی ریشه در تاریخ حاکمیت پهلوی داشت، آن‌طور که ماروین زونیس نقل کرده؛ «استحاله فرهنگی و مذهبی» (زونیس، ۱۳۶۳: ۷۰) نقش مهمی در سقوط رژیم پهلوی و پیروزی انقلاب ایران داشته است. بر اساس نظر سنجی انجام شده در سال ۱۳۷۸، علت و انگیزه انقلاب اسلامی ایران در سه سطح به ترتیب (انگیزه فرهنگ، اسلامی و دینی)، (سیاسی و اجتماعی) و (اقتصادی) بوده است (منصوری، ۱۳۸۰: ۱۰۴). آرمان و اهداف انقلاب ایران، استقلال و آزادی بود (کیلی و مارفلیت، ۱۳۸۰: ۱۲۳). در واقع رویکرد ایدئولوژی انقلاب اسلامی از این جهت اهمیت می‌یابد که موضوع دو ارزشی و قطبی شدن ارزش‌ها و گروه‌ها در اواخر دوره پهلوی نقش داشت. مفاهیم مهم آزادی، استقلال، عدالت و معنویت در رویکرد و رفتار انقلابیون برجستگی داشت (حاضری، ۱۳۸۸: ۱۳۲). در این رویکرد عوامل رهبری، مبارزه با استعمار و ایستادگی در برابر ظلم و مقاومت بر پایه ارزش‌های دینی در تحلیل دیگر اندیشمندان غربی نیز مورد توجه قرار گرفته است (fischer, 1980: 89; Amir). آنچه درباب ماهیت و جوهره انقلاب در تحلیل نظریه‌پردازان انقلاب و محققان تاریخ ایران درباره علل وقوع انقلاب اسلامی و سرنوشتی رژیم پهلوی مورد بررسی قرار گرفته است در نظریه برینتون وجود ندارد.

در تحلیل و تبیین غلبه رویکرد فرهنگی، شهید مطهری اشاره کرده‌اند «... این نیست که همه شرکت کنندگان در این انقلاب روح اسلامی و گرایش اسلامی داشتند، ... آنچه روح این نهضت را تشکیل می‌داده، استوانه این انقلاب به حساب می‌آمد اسلام و اسلام‌گرایی بوده است» در واقع گرایش و مطالبات دینی به عبارت دیگر اسلامی بودن مهم‌ترین وجه تمایز آن با انقلاب‌های مورد بررسی برینتون بود (مطهری، ۱۳۸۷: ۱۲۹). با حضور و وجود اسلام در همه ابعاد و ارکان انقلاب ایران نوع حکومت نیز در آن ترجمان اسلام بود که نظریه اسلام‌گرایی شکل گرفت (روا، ۱۳۸۴: ۱۳۵). استمپل دراین‌باره می‌نویسد «ظهور مذهب به عنوان یک نیروی مهم سیاسی» (استمپل، ۱۳۷۸: ۴۳۵) در انقلاب ایران مؤثر بود. زیباکلام نیز معتقد است ترویج فرهنگ رژیم پهلوی با روح فرهنگی اصیل جامعه ایران سازگار نبود (زیبا کلام، ۱۳۷۲: ۳۷). در نتیجه انگیزه فرهنگی قوی‌تر از سایر انگیزه و مطالبات به نظر می‌رسد

(قاسمی و بختیاری، ۱۳۹۷: ۴۹ - ۴۶) که توجه به ارزش‌های دینی، ماهیت و زمینه فرهنگی، سبب حضور توده مردم در انقلاب شده و وجود رهبری امام خمینی علیه السلام موجب بسیج مردم و هدایت انقلابیون شده است. علی‌رغم اینکه بریتون در نظریه و کتاب خود به اصل رهبری و نقش کرامول به عنوان رهبر نظامی‌گرا انقلاب انگلیس، لنین رهبر عملگرای تندروان انقلاب روسیه و افراد مختلفی از طبقه متوسط و نجیب زادگانی چون دوک اورلئان، میرابو، لافایت، حقوق‌دانی چون کامو و افرادی از دانشمندی چون لاوزیه روزنامه نگارانی چون مارا و دمولن که در مقام رهبری انقلاب فرانسه بودند و نیز روبسپیر رهبر عملگرای تندروان انقلاب فرانسه و نیز رهبران انقلاب آمریکا که افراد متعددی را شامل می‌شد توجه دارد (بریتون، ۱۳۶۳: ۱۸۴ - ۱۸۷؛ ۱۲۱ - ۱۱۹) اما نقش و خاستگاه و آرمان‌های این رهبران، مشابه رهبر انقلاب اسلامی ایران نبود. رهبر انقلاب ایران، رهبری با خاستگاه و آرمان‌هایی دینی بود.

فرایند انقلاب در نظریه بریتون: تحلیل دوره‌های پس از انقلاب با انقلاب اسلامی ایران

همان‌طور که کوهن نیز معتقد است، بریتون لوازم و علل انقلابی چهار انقلاب را برای دیگر جوامع ناکافی می‌داند (کوهن، ۱۳۶۹: ۲۲۰). و اینکه وی به پژوهشگران بعد از خود هشدار می‌دهد که مدل نظری وی را قطعی به شمار نیاورند (کارلوت، ۱۳۸۳: ۹۹)؛ چون بر اساس اذعان بریتون تئوری‌اش به صورت حتمی و قطعی قابلیت تبیین در سایر انقلاب‌ها را ندارد (بریتون، ۱۳۶۳: ۳۱). بریتون جامعه در حال انقلاب را به یک بیمار تبار تشبیه می‌کند که در تلاش برای بهبودی است. با پیروزی انقلاب، تب بیمار فروکش کرده و در صدد بهبودی و ارتقای وضعیت خود بر می‌آید. در ادبیات محافظه کارانه مطالعات انقلاب، یک انقلاب حاصل از تب تند است. از نظر رهبران انقلاب اسلامی، انقلاب اسلامی ایران یک بیماری نیست که دوره و یا مرحله ترمیدور و نقاهت داشته باشد، بلکه کوشش برای رهایی از بیماری‌هایی است که دست کم از یکصد سال اخیر همراه تاریخ ایران بوده است (حسینی خامنه‌ای، ۱۳۸۹/۱۰/۱).

بعد از پیروزی انقلاب، میانه‌روها حکومت را به دست می‌گیرند که به لحاظ تجربه، سابقه انقلابی داشته و شناخته شده هستند و از طرفی در مخالفت با رژیم قبلی نیز پیش‌رو هستند. این گروه بعد از انقلاب و با استقرار نظام سیاسی جدید تلاش برای توقف انقلاب دارند و برای سازش و مدارا پیش قدم بودند (قاسمی، ۱۳۹۸ الف: ۱۵۱ - ۱۴۹) تا اندازه‌ای که گروه میانه‌رو از منظر بریتون به اندازه فرمانروایان پیش از انقلاب بد هستند.

دولت موقت در برخی منابع لقب میانه‌رو گرفته است. قدرت‌گیری میانه‌روها بعد از پیروزی انقلاب با یک چالش اساسی روبه‌رو هست و آن شرایط انقلابی جدید و نبود انسجام لازم بین احزاب و گروه‌های

پس از انقلاب است. دولت موقت در تفکراتی ریشه داشت که نماینده طبقه متوسط بود. تمام اعضای دولت موقت دارای تحصیلات عالیه بودند و بیشتر آنان سالیان طولانی در کشورهای اروپایی و آمریکا سکونت داشتند. این افراد نظیر نزیه، طباطبایی، معین فر، صحابی، سنجابی، امیر انتظام و برخی دیگر بودند که اغلب آنها به طبقات متوسط جدید تعلق داشتند (فیضی و رحمانی، ۱۳۹۱: ۵۵ - ۵۴). مهم‌ترین نقد وارد شده به دولت موقت و شخص مهدی بازرگان، انقلابی نبودن و قاطع عمل نکردن بود. بسیاری از افراد گروه چپ از دولت مهندس بازرگان و دولت موقت با عنوان کنایه آمیز «دولت گام به گام» یاد می‌کردند (راعی گلوچه، ۱۳۸۳: ۱۱ - ۲). و دولت گام به گام نامیدن دولت موقت، علاوه بر میانه رو بودن، معانی تعلل در اقدام انقلابی، نداشت، قاطعیت و کوتاه آمدن در برابر درگیری‌های اوایل انقلاب بوده است.

در واقع؛ مهندس بازرگان در زمان هیجانات انقلابی که نیاز به قاطعیت، سرعت و شتاب برای استقرار و تثبیت نظام جدید ضروری بود، سیاست‌های گام به گام را مطرح می‌کرد. بر اساس نظرات دولت موقت، تنها سیاست گام به گام مورد قبول بود (بازرگان، ۱۳۶۰: ۲۰). دوره‌ای که بازرگان نسبت به غرب تسامح بیشتری نشان داد و معتقد به آزادی و ملی‌گرایی مبتنی بر غرب بود را شکل‌گیری دوره میانه‌روها دانسته‌اند که با مشی و ماهیت انقلابی همسویی نداشت (مرشدی زاد، ۱۳۹۷: ۶۶).

حاکمیت دوگانه در دوره میانه‌روها اتفاق افتاده و جامعه دوگونه از رهبران را تجربه می‌کند که در این زمینه قوانین متفاوتی از طرف آنها طرح می‌شود (برینتون، ۱۳۶۶: ۱۵۸). در نظریه برینتون میانه‌روها به رویکرد و آرمان انقلابی قائل نبوده و عدم وفاداری به آرمان انقلابی، سبب کناره‌گیری آنها از قدرت و حاکمیت می‌شود. مصداق آن در تسخیر سفارت خانه آمریکا در ایران در تاریخ ۱۳ آبان ۱۳۵۸ است که بلافاصله در ۱۴ آبان ۱۳۵۸ مهندس بازرگان استعفا می‌دهد (فوزی، ۱۳۸۴: ۱۸۷). در این باره گفتنی است که نهاد شورای انقلاب در کنار دولت موقت فعالیت می‌کرد. فعالیت شورای انقلاب از ۲۳ دی ماه ۱۳۵۷ شروع شده بود و به نوعی تا پس از استعفای دولت موقت؛ یعنی ۱۵ آبان ماه ۱۳۵۸ نقش هدایت‌گری دولت موقت را نیز بر عهده داشت و ازسوی دیگر به عنوان قوه مقننه و مجریه نیز عمل می‌کرد. با استعفای دولت موقت پس از تسخیر سفارتخانه آمریکا در ایران و همچنین با استقرار و تثبیت ساختارهای حکومتی و اداری در نظام جدیدالتأسیس جمهوری اسلامی، ماموریت محوله شورای انقلاب سبک‌تر شد، تا اینکه در نهایت در تاریخ ۲۶ تیر ماه ۱۳۵۹ به ماموریت خود پایان بخشید و دستگاه‌های اجرایی ادامه فعالیت این شورا را به صورت تخصصی بر عهده گرفتند (قاسمی و فرجی، ۱۳۹۸: ب: ۹۷).

بازرگان، رویکرد شهید مطهری و امام خمینی علیه السلام را انقلابی، سریع، قاطع و عمیق می‌پنداشت و خود به آن باور نداشت و در عمل اجرا نمی‌کرد (بازرگان، ۱۳۶۱: ۴۰ - ۶۴). در مقابل مشی میانه‌روی یا غیر

انقلابی دولت موقت، انقلابیون قرار داشتند با رهبری شاخص امام خمینی رهبر. بازرگان بر این باور بود که انتظار اینکه مملکت یک شبه ره صد ساله را ببیماید، خواسته‌ها فوری و به‌طور کامل و صد در صد تامین گردد؛ امکان‌پذیر نیست. بازرگان می‌گفت من بلدوزر نیستم. نقل کرده؛ اینکه با عزم راسخ و ایمان و قدرت سر به زیر انداخته و بولدوزروار حرکت کنم و صخره‌ها و ریشه‌ها و سنگ‌ها را سر جایش خرد کرده و پیش ببرم، من آن مرد نیستم (یعنی بازرگان آدم شرایط سخت و بحران نبود و تن به سختی نمی‌داد). بازرگان نقل کرده، بنده ماشین سواری نازک نارنجی هستم که باید روی جاده‌های آسفالت و راه هموار حرکت کنم و شما هم باید این راه را برای من هموار کنید (یعنی سختی‌ها و ... با شما مدیریت و ... با من) (بازرگان، ۱۳۶۱: ۶۹ - ۷۴). امام خمینی رهبر از این مشی و روش گام به گام و به دور از قاطعیت و غیر انقلابی بودن بازرگان انتقاد داشتند و از دولت خواستند انقلابی عمل کنند. امام خمینی در سخنرانی اسفند سال ۱۳۵۷ به نقد از دولت بازرگان پرداختند، بازرگان در ۲۹ تیر ماه سال ۱۳۵۹ از امام نقل کرده‌اند: امام به دنبال دولت انقلابی بود (بازرگان، ۱۳۶۱: ۶۷). با بررسی و تحلیل نگاه امام خمینی رهبر از دولت انقلابی و مطالبه از دولت بازرگان اختلاف اساسی امام و بازرگان مشخص می‌شود. نگاه بازرگان به تحولات پیش از انقلاب و عصر پهلوی نیز چنین بود. بازرگان قائل به حرکت انقلابی نبود و آن را نمی‌پسندید و بالعکس امام خمینی رهبر عمل می‌کرد. بازرگان مبارزه با شاه و آمریکا را نیز قدم‌به‌قدم دنبال می‌کرد. زمانی امام خمینی فرمودند «... من به تمام دنیا با قاطعیت اعلام می‌کنم اگر جهان‌خواران بخواهند در مقال دین ما بایستند ما در مقابل همه دنیای آنان خواهیم ایستاد و تا نابودی تمام آنان از پای نخواهیم نشست یا همه آزاد می‌شویم یا به آزادی بزرگتری که شهادت است می‌رسیم ...» (صحیفه امام خمینی: ۲۰ / ۳۲۵). با غور و معنا کاوی در پیام امام، این‌گونه مستفاد می‌شود که ما ننگ را نمی‌پذیریم، ذلت را قبول نمی‌کنیم، اگر چه همه دنیای مادی را از دست بدهیم. در برداشت هرمنوتیکی جمله امام؛ یعنی سازش ناپذیری، نفی سبیل، اطاعت نکردن از دشمن و قاطع و انقلابی عمل کردن است.

مرحله دوم، آنچه در نظریه برینتون تندروها نام گرفته‌اند، از گروه‌های میانه‌رو راسخ‌تر بوده و به مراحل تدریجی اعتقاد ندارند (برینتون، ۱۳۶۶: ۴۸). مهم‌ترین خصیصه‌های انقلابیون تندرو در شرح و بررسی برینتون عبارت است از: تصرف قدرت و به چنگ آوردن قدرت از دست میانه‌روها، به انحصار در آوردن نظارت بر سازمان‌های انقلابی، انضباط، یگانه اندیشی، تمرکز اقتدار، شمار کم و در اقلیت بودن تندروها، عدم پایبندی به اصل و شعار آزادی که در روزهای قبل از پیروزی اعلان می‌کردند، ضرب و شتم افراد سرشناس از مخالفان و دشمنان طبقاتی، ایجاد آشوب در محل‌های رای‌گیری و انجمن‌های نامزدهای میانه رو، توانایی تحرک سریع، اتخاذ تصمیم‌های روشن و نهایی، تاختن به سوی هدف، بر

خورداری از تب تعصب، اطاعت بی‌چون و چرا از رهبران خود و رعایت اصل پیشوایی در مقابل نظریه برابری دموکراتیک (برینتون، ۱۳۶۳: ۱۷۶ - ۱۷۵، ۱۷۸، ۱۸۲ - ۱۸۰، ۱۸۴). آنچه در چهار انقلاب مورد بررسی برینتون و علی‌الخصوص در نظریه خصیصه تندروها در انقلاب؛ شایسته گفتنی است این که برخی شاخص‌ها انطباق دارد و برخی دیگر سازگاری ندارد. تندروها و بنیادگرایان مدنظر برینتون در انقلاب‌های مورد بررسی وی در انطباق با انقلاب اسلامی ایران، بستر ژئوپلیتیکی، اجتماعی، فرهنگی و بسترهای تاریخی و تمدنی متفاوتی دارد. بازرگان درباره انقلابیون می‌گوید: «مطهری، انقلابی و سریع بود و سطحی نبود. مبارز متفکر و عمیقی بود که پیوسته قلم و قدم در راه انقلاب و همکاری‌های اجتماعی بر می‌داشت» (بازرگان، ۱۳۶۱: ۴۰). دولت موقت از یک سو تحمل سختی و دشواری‌های اوایل انقلاب را نداشت. امام خمینی ره درباره دولت موقت بر این باور بودند که «باید یک دولت قاطع و جوان انتخاب می‌شد و آن وقت فردی نداشتیم و بازرگان انتخاب شد و خطا بود» (بازرگان، ۱۳۶۳: ۶۷). ماهیت دولت انقلابی، سرعت، قاطعیت و استقرار نهادهای جدید است، این ویژگی در دولت موقت وجود نداشت. انقلابیون در دستگیری و اعدام سران رژیم پهلوی، سرعت عمل بالاتری داشتند که بازرگان این اقدامات را خودسرانه اعلام کرده و به چنین رویه‌ای باور نداشت (سمیعی، ۱۳۷۱: ۴۳). برخوردهای دائمی دولت موقت با شورای انقلاب موید آن است (فوزی، ۱۳۸۴: ۲۱۴). بازرگان اعتقادی به مشی و منش انقلابیون نداشت. به جای پیگیری آرمان انقلابیون، وعده تساهل به مردم داده و سیاست سازش و مماشات را دنبال می‌کرد. بعد از دولت مهندس بازرگان گروه‌ها و جریان‌های قاطع و انقلابی، انقلاب و نظام جمهوری اسلامی ایران را در اختیار گرفتند. به دلیل پافشاری و ابرام بر آرمان انقلاب اسلامی، این گروه از سوی مخالفان، به گروه تندرو معروف شدند که در بعد از پیروزی انقلاب در عرصه‌های مختلف مشی انقلابی‌گری و قاطعانه‌ای را پیش گرفتند. اینها از سوی برخی محققین و نویسندگان تحت عنوان انقلابی‌های تندرو معرفی شده‌اند.

قاطعیت انقلابی در این برهه از نظام جمهوری اسلامی که تندروی تلقی شده شامل؛ موضع‌گیری امام خمینی ره نسبت به لیبرال‌ها یا به تعبیری میانه‌روها است. امام خمینی ره فرمودند «من با نخست‌وزیری بازرگان مخالف بودم، ولی او را آدم خوبی می‌دانستم؛ والله قسم من رای به ریاست جمهوری بنی‌صدر ندادم، در تمام موارد نظر دوستانم را پذیرفتم» (امام خمینی، ۱۳۷۸: ۲۱ / ۳۳۱). این جمله بیانگر این است که جریان‌ها و گروه‌های میانه‌رو قاطعیت و مشی انقلابی‌گری نداشتند. اقدام دیگر قاطع تصفیه دستگاه‌های دیوان سالاری و نیروهای موجود از عناصر ضد انقلاب و نامطلوب بود. امام فرمودند باید دانشگاه‌ها، مدارس، معلمان، استادان، دانشجویان و سرسپردگان رژیم سابق تصفیه شوند (امام خمینی،

۱۳۷۸: ۱۰ / ۱۸۲) اصلاح نهادهای موجود و محو آثار رژیم پیشین و زدودن آثار پهلوی، تأسیس نهادهای انقلابی جدید (ر. ک: قاسمی و فرجی، ۱۳۹۸) از مهم‌ترین موارد مشی انقلابی در این مقطع است.

مرحله سوم، عصر وحشت است که در انقلاب اسلامی ایجاد وحشت و ترس در جامعه وجود نداشته است. در نهایت حاکمیت ترمیدور؛ یعنی بازگشت به نظام پیش از انقلاب است. اگر دورانی که همراه با تبعیض، اشرافی‌گری نباشد و تکیه بر آرمان و گفتمان انقلابی داشته باشد و ازسوی دیگر، ارزش‌ها و آرمان‌های انقلابیون و مردم و آنچه در قانون اساسی آمده است، جنبه عملی به خود بگیرد، ترمیدور رخ نخواهد داد. اما اگر استقلال به انزوا رفته و به وابستگی تبدیل شود، عدالت به تبعیض و دوری از شعارهای جمهوری اسلامی، آنگاه زنگ خطر به صدا در خواهد آمد، به این دلیل که، با فاصله‌گیری از استقلال، آزادی و جمهوریت، سیرت نظام دچار انحراف شده و ترمیدور اتفاق خواهد افتاد.

آن دسته از محققان که قائل به ترمیدور در انقلاب اسلامی ایران هستند، رحلت امام خمینی ره و آغاز ریاست جمهوری دوره هاشمی رفسنجانی را آغاز حاکمیت ترمیدوری ایران می‌دانند (پیردگارد و دیگران، ۱۳۷۷: ۲۸۴). با استفاده از صحبت‌های هاشمی رفسنجانی که اعلام کرده، اکنون زمان کنار گذاشتن رفتارهای بچگانه است، زمان آن فرا رسیده است که انقلاب در مسیر طبیعی و عادی خود قرار گیرد. شعار اصلی هاشمی رفسنجانی «پرسترویقای ایرانی» و ترمیدور انقلابی و سازندگی کشور بود (Adelkhah, Bayat, Roy, 1993: p90). سیاستمداران و کارگزارانی که در انقلاب ایران هواخواه ترمیدور بودند از کاربرد مفهوم «لیبرال» که اصطلاح مورد استعمال روشنفکران سکولار و بازرگان بوده خودداری کرده؛ درحالی‌که اقدامات عاجلی را برای آزادسازی اقتصاد اتخاذ کردند. در این دوره دولت برای ایجاد اصلاحاتی در نظام دیوانسالاری کشور وارد عمل می‌شود. در دوره ترمیدور برای جبران کمبودهای اقتصادی، واردات کالاهای مصرفی و اساسی آزاد شد (آبراهامیان، ۱۳۹۱: ۳۲۱ - ۳۲۰؛ Adelkhah, Bayat, Roy, 1993: 90). موافقین ظهور ترمیدور در انقلاب اسلامی بر این باورند که، بعد از رحلت امام خمینی ره رئیس‌جمهور جدید سیاستی مغایر با رویه‌ای که بر پایه عقیدتی و مبتنی بر ایدئولوژی انقلابی قرار داشت در پیش گرفت و به همه فهماند که سیاست او بیش از هر چیز عمل‌گرایی است (پیردگارد، ۱۹۹۳، آبراهامیان، ۱۳۹۱، Adel khah, 1993).

عدم رخداد ترمیدور در انقلاب اسلامی

با بررسی سه مرحله (دوره میانه‌روها، تندروها و عصر وحشت) حاکمیتی مورد نظر برنتون آشکار می‌شود که ترمیدور در تاریخ انقلاب اسلامی رخ نداده است و مصادیق موجود در تاریخ انقلاب اسلامی که در طول دوره دولت‌ها وارد فرایند تاریخی شده به عنوان آسیب جدی که انقلاب را تهدید می‌کند، باید مورد

توجه قرار بگیرد. در مجموع امکان ترمیدور منتفی نیست و محتمل است. همان‌طور که رهبری انقلاب اسلامی ایران، می‌فرمایند؛ مطابق قرآن تحقق و وقوع ترمیدور درباره حکومت پیامبر ﷺ نیز محتمل بود. اگر انقلاب از آرمان‌هایش بازماند و بر شعارهایش عمل نکند و تحقق نبخشد اتفاق خواهد افتاد (مقام معظم رهبری، ۱۳۸۹: ۱).

از مهم‌ترین اقداماتی که برای پیشگیری از وقوع ترمیدور در ایران می‌توان انجام داد، عبارتند از: تمرکز بر اجرایی کردن گفتمان انقلاب اسلامی، فقرزدایی، عدالت اجتماعی، کارآمدسازی نظام سیاسی، مقابله با تبعیض و بسیاری از موارد که در شعارهای انقلابیون و گفتمان انقلاب اسلامی ایران وجود داشته است. با توجه به اینکه مهم‌ترین شعار انقلاب، استقلال، آزادی، جمهوری اسلامی بود، باید در تحقق آنها کوشید و موانع را از میان برداشت. خلاصه کلام اینکه بالفعل نمودن آرمان‌های انقلاب، مانع از وقوع ترمیدور خواهد شد.

برخی از تحلیل‌گران، انقلاب اسلامی را یک نظام دست چپی و مقتدر قلمداد کردند و یا حکومتی نظامی و راست‌گرا و به تعبیری دموکراسی لیبرال به شیوه حکومت‌های غربی پیش‌بینی کرده بودند (هالیدی، ۱۳۵۸: ۱۳۱؛ فوران و گودوین، ۱۳۸۵: ۸۷). با شکل‌گیری نظام جمهوری اسلامی پس از انقلاب، نظریه نسل چهارم انقلاب متولد شد. نظریه نسل چهارم انقلاب در واقع در تضاد با نظریه انقلاب برینتون قرار دارد. به تعبیر دیگر، ویژگی انقلاب اسلامی رشد، توسعه، اشاعه و پخش گفتمان انقلابی در سایر کشورها را نیز شامل می‌شود. در نتیجه ماهیت انقلاب اسلامی، کارنامه و عملکرد آن نشان می‌دهد که ترمیدور در آن بروز نیافته است اما امکان وقوع آن نیز بعید نیست. در نتیجه، عمل به آرمان انقلابی و تحقق شعارهای اولیه، نسخه عملی در پیشگیری از ترمیدور است.

نو و جدید بودن گفتمان انقلاب اسلامی در آثار اندیشمندان مسلمان و غیر مسلمان به وفور ذکر شده است. این نظریه جدید موسوم به نظریه نسل چهارم انقلاب‌ها است. تولد تئوری نسل چهارم انقلاب در دسته‌بندی جک گلدستون، تحلیل سیاسی جان فوران، نظریه معنویت‌گرایی میشل فوکو و نظریه عرفانی و ماوراء طبیعی لیلی - عشقی وجود دارد (Foran, 1993: 17؛ گلدستون، ۱۳۸۵: ۸۶؛ فوکو، ۱۳۶۳: ۳۸؛ عشقی، ۱۳۷۹: ۹۸ - ۴۱). شکل‌گیری نظریه نسل چهارم انقلاب‌ها با محوریت جک گلدستون و جان فوران، نظریه ترمیدور در انقلاب ایران را ابطال کرده و بازتولید گفتمان جدید و ابتکاری خود را نشان می‌دهد. در نتیجه بررسی سیر تاریخ انقلاب در تداوم گفتمانی پیوسته و منسجم قرار دارد. تنها با ایجاد گسست در مقاطع مختلف در برخی از مراحل با ایجاد انقطاع و در جدال بین ترمیدور و تکامل انقلابی، رویکرد ترمیدور فایق آمده است. جنس و نوع دگردیسی نشانگر آن است که در نگاه کل‌نگر تاریخی این

رویکرد نظری و مرحله‌بندی بریتون در فرایند تاریخی انقلاب اسلامی ایران اتفاق نیفتاده است. در نتیجه، مفهوم ترمیدور با انقلاب اسلامی ایران سازگاری ندارد؛ اما این ناسازگاری و عدم وقوع ترمیدور به معنای رخ ندادن آن در آینده نیست. دیدگاه رهبر انقلاب اسلامی درباره ترمیدور این است که؛ بی‌شک برای هر انقلابی می‌توان بازگشتی تصور نمود، اما فرایند بازگشت در انقلاب اسلامی از جنس همان فرایند پیشرفت و وقوع انقلاب خواهد بود. تمایز انقلاب اسلامی مستلزم تمایز در بازگشت آن نیز هست. اگر «انقلاب اسلامی» برخاسته از «اسلام انقلابی» و «انقلاب انسانی» بود، در این صورت ترمیدور برای انقلاب اسلامی به معنای بازگشت به قبل از پیروزی انقلاب اسلامی نیست؛ یعنی اگر در انقلاب اسلامی رجعت هم صورت بگیرد، این بازگشت به معنای بازگشتن به اصول انقلابی خود هست. بازگشت آن نیز در همین چارچوب (گفتمان انقلابی) روی می‌دهد (حسینی خامنه‌ای، ۱۳۹۵: ۱). همچنین ایشان در جای دیگری می‌فرمایند؛ «باین همه اصل امکان «بازگشت» در مورد یک انقلاب اسلامی نه تنها منتفی نیست، بلکه کاملاً محتمل است. در این شکی نیست که یک انقلاب اسلامی نیز ممکن است نه تنها از مسیر نیل به آرمان‌هایش بازماند، بلکه به نحوی معکوس، به ضد خود تبدیل گردد» (حسینی خامنه‌ای، ۱۳۸۹: ۱). واشکافی مراحل انقلاب نظریه بریتون در انقلاب اسلامی ایران به عنوان یک مسئله مهم و هشدار جدی در این مقاله بررسی شد. یافته‌های توصیفی - تحلیلی حکایت از عدم وقوع ترمیدور در ایران است. ولی عدم اتفاق ترمیدور در ایران نسبت و رابطه مهمی با گفتمان و مؤلفه‌های تأثیرگذار در پیروزی انقلاب «استقلال، آزادی، جمهوری و اسلامیت»، دارد با فاصله‌گیری از هسته اصلی گفتمانی انقلاب اسلامی وقوع ترمیدور منتفی نیست.

نتیجه

آنچه در بخش اول نظریه نقد و بررسی شد، بیانگر این است که؛ «نشانه‌های مقدماتی و زمینه‌ساز انقلاب» بر اساس مؤلفه‌های وقوع انقلاب شاخصه‌های بحرانی نبودن اقتصاد، ناکارآمدی دستگاه حاکمیتی، شکاف بین روشنفکران و نخبگان، بحران مشروعیت و شکاف طبقاتی بین حاکمیت، کاربرد زور تبیین کننده علل وقوع انقلاب و فروپاشی پهلوی است. مؤلفه ورشکستگی مالی رژیم مطابقت ندارد. یکنواختی و تعمیم‌های مطرح شده در بخش اول نظریه برای چهار انقلاب انطباق نسبی داشته، اما مراحل مدنظر بریتون برای پس از پیروزی انقلاب، (میان‌روها، تندروها، وحشت و ترمیدور) با فرایند و تحولات انقلاب اسلامی به صورت دقیق و عینی مطابقت ندارد؛ ولی با برخی مراحل بعد از پیروزی انقلاب اسلامی و دوره دولت موقت (مهندس مهدی بازرگان) و دوره اولین ریاست جمهوری (بنی‌صدر) به عنوان دوره میانه روها انطباق نسبی دارد، که علت آن نیز شرایط اضطرار وضعیت انقلاب است. در

نتیجه پس از بررسی و تطبیق نظریه برینتون و به خصوص مفهوم ترمیدور با انقلاب اسلامی ایران انطباق ندارد. البته اکنون نیز وقوع ترمیدور را نمی‌شود برای انقلاب اسلامی ایران منتفی دانست. برای پیشگیری از ترمیدور باید با قوت تمام شعارها و آرمان‌های اساسی انقلاب اسلامی «عدالت، استقلال، آزادی، جمهوریت نظام»، «دولت انقلابی» و به آرمان و اهداف مندرج در قانون اساسی پایبند بود.

یافته‌های توصیفی و تطبیق آن در تاریخ انقلاب اسلامی ایران، نشان داد که پیوستگی در فرایند کلان انقلاب اسلامی وجود داشته است. گسست دوره‌ای مربوط به مقاطع مختلف و دارای انقطاع است. بر اساس استدلال پیوستاری و عدم گسست در تاریخ انقلاب اسلامی، همچنین مبتنی بر گزاره‌های تاریخی و پردازش داده‌ها ترمیدور رخ نداده، تفاوت در رویکردهای سیاسی و دگرذیسی‌های ایجاد شده در دوره‌های مختلف ناشی از سیطره گفتمان دولت‌ها / تاکتیک‌ها بر آن بوده است. بر اساس کل‌نگری / کل‌گرایی «اصالت کل» بودن روش تحقیق، رویکرد مقطعی «مختص یک دولت در انقلاب اسلامی» توانایی تعمیم بر کل دوره تاریخ انقلاب اسلامی را ندارد.

پیشنهاد می‌گردد؛ جهت پیشگیری از وقوع ترمیدور در انقلاب اسلامی و پیشدستی از وقوع آن در جمهوری اسلامی ایران، اقدام ضروری، پایبندی به آرمان انقلابی و عمل به آن ازجمله شعار و آرمان استقلال، آزادی، جمهوری اسلامی است. به عبارت دیگر بازگشت، رجوع، استناد و عمل به شعارهای اولیه و آرمان انقلاب اسلامی، توسط دولت‌مردان، نمایندگان مردم، کارگزاران و مدیران در نظام جمهوری اسلامی ایران ضروری است.

منابع و مأخذ

- آبراهامیان، یرواند، ۱۳۷۷، *ایران بین دو انقلاب*. ترجمه احمد گل محمدی و محمد ابراهیم فتاحی. تهران: نشر نی.
- ابن خلدون، عبدالرحمن (۱۳۶۹). *مقدمه ابن خلدون*. ترجمه محمد پروین گنابادی. تهران: علمی فرهنگی.
- استمپل، جان دی (۱۳۷۸). *درون انقلاب ایران*. ترجمه منوچهر شجاعی. تهران: رسا.
- خمینی، سید روح‌الله، (۱۳۷۹). *صحیفه نور*. تهران: مؤسسه نشر آثار امام خمینی.
- بازرگان، عبدالعلی (۱۳۶۱). *مسائل و مشکلات اولین سال انقلاب از زبان مهندس بازرگان*. تهران: نهضت آزادی.
- بازرگان، مهدی (۱۳۶۰). *شورای انقلاب و دولت موقت*. تهران: نهضت آزادی.
- بازرگان، مهدی (۱۳۶۳). *انقلاب ایران در دو حرکت*. تهران: نهضت آزادی.

- بریتون، کرین (۱۳۶۳). *کالبد شکافی چهار انقلاب*. محسن ثلاثی، تهران: نو.
- بعلی فواد (۱۳۸۲). *جامعه، دولت و شهرنشینی؛ تفکر جامعه شناختی ابن خلدون*. ترجمه غلامرضا جمشیدی‌ها. تهران: دانشگاه تهران.
- حدادی، مرتضی (۱۴۰۰). *تحیر ترمیدور: بررسی تطبیقی علائم ترمیدور کرین بریتون با روند انقلاب اسلامی ایران*. تهران: ساقی.
- راجی، سید محمد حسین و سید محمدرضا خاتمی (۱۴۰۰). *صعود چهل ساله*. قم: نهاد نمایندگی ولی فقیه در دانشگاه‌ها.
- روبین، باری (۱۳۶۳). *جنگ قدرت‌ها در ایران*. ترجمه محمود مشرقی. تهران: آشتیانی.
- زونیس، ماروین (۱۳۶۳). *شکست شاهانه*. ترجمه اسماعیل زند و بتول سعیدی. تهران: نور.
- سمیعی، احمد (۱۳۷۱). *طلوع و غروب دولت موقت*. تهران: شباوینز.
- سولیوان، ویلیام (۱۳۷۱). *ماموریت در ایران*. ترجمه محمود طلوعی، تهران: علم.
- عباسی، ابراهیم (۱۳۸۳). *دولت پهلوی و توسعه اقتصادی*. تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- عشقی، لیلی (۱۳۷۹). *زمانی برای زمان‌ها: امام و شیعه*. ترجمه احمد نقیب زاده، تهران: بازشناسی اسلام.
- فوران، جان و جف گودوین (۱۳۵۸). *دیکتاتوری یا دموکراسی، پیامدهای انقلاب ایران و نیکاراگوئه، در مطالعاتی نظری تطبیقی و تاریخی در باب انقلاب‌ها*. ترجمه محمدتقی دلفروز. تهران: کویر.
- فوران، جان (۱۳۸۳). *مقاومت شکننده*. ترجمه احمد تدین. تهران: رسا.
- فوزی یحیی (۱۳۸۴). *تحولات سیاسی اجتماعی پس از انقلاب اسلامی*. تهران: عروج.
- فیضی، فاضل و مریم رحمانی (۱۳۹۱). *دلایل سقوط دولت موقت مهندس بازرگان بر اساس نظریه کرین بریتون. پژوهش‌های سیاسی و بین‌المللی*. ۳ (۱). ۶۰-۳۶.
- قاسمی، بهزاد و مهدی فرجی (۱۳۹۸). *نقش و کارکردهای امنیتی - انتظامی کمیته‌ها و نهادهای انقلابی: مطالعه آخرین روزهای رژیم پهلوی و آغازین انقلاب اسلامی، مطالعات تاریخ انتظامی*. ۶ (۲). ۸۱-۱۰۸.
- قاسمی، بهزاد (۱۳۹۸). *تاریخ تحولات انقلاب اسلامی ایران از خرداد ۱۳۴۲ تا خرداد ۱۳۸۸*. تهران: دانشگاه جامع امام حسین (ع).
- قیومی‌پور، رضا و دیگران (۱۳۹۷). *ایران ۲۰: روند پژوهی چهل سالگی جمهوری اسلامی ایران*. تهران: دانشگاه جامع امام حسین (ع).

- کارلوت، پیت (۱۳۸۳). *انقلاب و ضد انقلاب*، ترجمه حمید قانع‌ی فرد. تهران: آشیان.
- کوهن، آلون استانفورد (۱۳۶۹). *تئوری‌های انقلاب*، ترجمه علیرضا طیب. تهران: قومس.
- کیلی، ری و فیل مارفیل (۱۳۸۰). *جهانی شدن و جهان سوم*، ترجمه حسن نورائی بیدخت و محمدعلی شیخ‌علیان. تهران: دفتر مطالعات سیاسی.
- گازیورسکی، مارک (۱۳۷۱). *سیاست خارجی آمریکا و شاه*، ترجمه فریدون کاظمی. تهران: مرکز.
- مرشدی زاد، علی (۱۳۹۷). *واکاوی دو انقلاب ایران و مصر در چشم‌انداز مقایسه‌ای. رهیافت انقلاب اسلامی*. ۱۲ (۳).
- مطهری، مرتضی (۱۳۸۷). *آینده انقلاب اسلامی ایران*. قم: صدرا.
- معدل، منصور (۱۳۸۲). *طبقه، سیاست و ایدئولوژی در انقلاب ایران*. ترجمه محمد سالار کسرائی، تهران: باز.
- منصوری، جواد (۱۳۸۲). *نگاهی به نظریه‌های انقلاب اسلامی. رواق اندیشه*، ۳ (۴).
- میلانی، محسن (۱۳۸۱). *شکل‌گیری انقلاب اسلامی ایران*. ترجمه مجتبی عطارزاده. تهران: گام نو.
- هالیدی، فرد (۱۳۵۸). *دیکتاتوری و توسعه در ایران*. ترجمه فضل‌الله نیک آیین. تهران: امیرکبیر.
- Adelkhah, f, Bayat, j. f, Roy, O. (1993). *Thermidor Iran*. Paris.
- Amir Arjomand (1986). Iran's Islamic Revolution in Comparative Perspective. *World Politics*. 38 (3): 383 – 414.
- Farhi, F. (1990). *States and Urban - Based Revolutions: Iran and Nicaragua*. Urbana: University of Illinois Press.
- Fischer, M. (1980). *Iran: From Religious Dispute to Revolution*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Foran, John (1993). Theories of Revolution: Toward a Fourth Generation? *Sociological Theory*. Vol. 11, NO. 1, March, 1 – 20.
- Halliday, Fred (1988). The Iranian revolution: uneven development and religious populism. in: Halliday, Fred and Alavi, Hamza, (eds.) *State and Ideology in the Middle East and Pakistan*, Macmillan, Basingstoke.
- Looney, R. E. (1982). *Economic Origins of the Iranian Revolution*. New York: Pergamon press.
- Mahdavy, H. (1970). *The patterns and problems of economic development in rentier states: The case of Iran*. In M. A. Cook Ed. *Studies in the economic history of the Middle East*. Oxford: Oxford University Press.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی